

Забута продуктивність праці

Автор: Андрій РЕВЕНКО (доктор економічних наук)

<http://www.dt.ua/2000/2020/62334/>
№ 10 (689) 15 — 21 березня 2008

У листопаді минулого року на засіданні Кабміну, коли розглядалося питання про причини посилення інфляції, голова НБУ Володимир Стельмах порушив питання про необхідність використання в макроекономічному аналізі й прогнозуванні показника суспільної продуктивності праці. Вже новий Кабмін доручив Мінекономіки, Мінпраці та Держкомстату підготувати пропозиції щодо методики його розрахунків і практичного використання. Поки, щоправда, конструктивних кроків у цьому напрямку так і не зроблено.

За всієї позірної другорядності цього показника за ним стоять важливі макроекономічні та соціальні проблеми. За 2000—2006 роки, коли після десятиліття спаду економіка України почала зростати, фізичний обсяг ВВП збільшився на 55%, а чисельність зайнятих — лише на 2,75%. Виходить, що суспільна продуктивність праці за ці роки підвищилася в 1,51 разу й за рахунок її збільшення було отримано 95% приросту ВВП. Середньорічні темпи приросту продуктивності праці за 2000—2006 роки становили 7,2%, а середньорічної реальної заробітної плати — 19,2%, тобто в 2,7 разу більше.

Як пояснити таку очевидну нестиківку найважливіших макропоказників, усвідомлюючи, що реальна зарплата в принципі не може зростати швидше, ніж продуктивність праці? А наша продуктивність праці, за оцінками міністра економіки Богдана Данилишина (див. «ДТ», №4 за 2008 рік), становить лише 30% продуктивності праці в країнах Євросоюзу.

За радянських часів...

За радянських часів у підручниках з політекономії незмінно наводили ленінський вислів про те, що продуктивність праці — це найголовніше, найважливіше для перемоги нового суспільного ладу. У тодішній політекономії навіть існував закон неухильного зростання продуктивності праці. У рейтингу дисертацій з економіки продуктивність праці була в першій трійці поряд із тематикою зниження собівартості та соцзмагання.

У роки «розвиненого соціалізму» не минало й дня, щоб у передачі Всесоюзного радіо не пролунав тогочасний хіт — пісня в маршовому аранжуванні зі словами «сегодня не личное главное, а сводка рабочего дня». На першотравневих і листопадових демонстраціях транспаранти закликали робітників підвищувати продуктивність праці (в основному за ту саму зарплату). А кращі з кращих передовиків виробництва, котрі залудили дві норми й перевиконали навіть зустрічний план, як це чудово підмітив В.Висоцький, удостоювалися честі «угодити в загранкомандировку».

Якщо ж не зловживати ліричними відступами, то тоді підвищенню продуктивності праці справді приділялася серйозна увага. Показники її зростання були невід’ємними складовими всіх планів. На народногосподарському рівні показник суспільної продуктивності праці визначався як відношення виробленого національного доходу до чисельності працівників,

зайнятих у галузях матеріального виробництва. А в галузях економіки — промисловості, будівництві, сільському господарстві — його обчислювали на базі показників валової, а не чистої, як в усьому народному господарстві, продукції.

Попри всі намагання, в останні роки продуктивність суспільної праці в СРСР зростала досить скромно. За останні п'ять років (1990-й до 1985-го) вона зросла лише на 7,8%, а в 1990-му навіть знизилася на 3% порівняно з попереднім роком. В Україні за три останні радянські п'ятирічки (1976—1990 рр.) середньорічні темпи приросту продуктивності праці становили близько 3,2%, а в 1990 році, як і загалом по СРСР, вона також впала на 0,7%.

1993-й був останнім роком, за підсумками якого в Україні було визначено показник суспільної продуктивності праці. Відтоді його перестали розраховувати. І ось уже протягом останніх 14 років існування країни цей аж ніяк не другорядний макроекономічний показник не обчислюють.

... і в сучасних умовах

Зрозуміло, що макроекономічна пропорція між випуском продукції та витратами праці на її виробництво не повинна випадати з поля зору економічного блоку виконавчої влади. І, напевно, не так НБУ, як передусім Мінекономіки та Мінпраці мали б ініціювати посилення інтересу до цього показника. Та й нашим профспілкам, об'єднанням підприємців, провідним економічним інститутам теж слід було б не оминати цю проблему своєю увагою.

Взагалі-то складається враження, що в НБУ багатьом ключовим макроекономічним питанням приділяється більше уваги, ніж у профільному міністерстві. У Нацбанку їх вивчають більш масштабно, системно й глибоко. Про значення показника продуктивності праці казав і голова Ради НБУ Петро Порошенко в одній із недавніх передач «Свобода Савіка Шустера». Він наголосив, що збільшення заробітної плати та доходів населення не може відбуватися безболісно для економіки у відриві від підвищення продуктивності праці, до того ж швидшими темпами. Міністр економіки Б.Данилишин уже кілька разів говорив про критичне відставання України за продуктивністю праці від інших країн світу, про те, що це одна тих з проблем, що мають хвилювати нас найбільше. Сподіватимемося, що увага до продуктивності праці в Мінекономіки не послабшає через місяць-два.

Проблему продуктивності праці слід розділити на дві частини. Перша стосується її визначення — чи не зникла в сьогоdnішніх умовах можливість розрахувати цей показник. Друга пов'язана з економічною інтерпретацією отриманих даних, тим, наскільки вони відповідають нинішнім реаліям.

Попереднє керівництво Міністерства економіки досить песимістично ставилося до можливості розрахувати цей показник і наводило перелік обмежень, які стримують такі розрахунки. Однак складається враження, що ці труднощі багато в чому перебільшені. І їх подолання відсуне на рік, якщо не більше, визначення продуктивності праці.

У будь-якому разі розрахунок цього показника у варіанті «суспільна продуктивність праці» не становить якихось труднощів. Проте механічно повторювати ці розрахунки в «радянському варіанті» не можна. Тоді вважали, що національний дохід, як чисельник цього показника, створюється лише в галузях матеріального виробництва. А в загальноприйнятій міжнародній Системі національних рахунків (СНР), на яку вже давно перейшла статистика України, немає розподілу економіки на дві сфери.

У СНР аналогом тодішнього виробленого національного доходу є показник ВВП, до якого всі ми вже звикли. Він відрізняється від національного доходу (у колишньому розумінні) двома основними рисами. Перша — ВВП «ширший» за національний дохід (приблизно на 20—30%), бо охоплює і новостворену (додану) вартість у колишніх галузях невиробничої сфери. Друга — він включає відрахування на споживання основного капіталу (простіше кажучи — амортизацію), які становлять приблизно 15% ВВП. У статистиці багатьох країн їх досить важко точно виділити, тому їх включають до ВВП.

А якщо в знаменнику чисельність працівників у галузях матеріального виробництва замінити відповідно на загальну чисельність працівників у всіх галузях економіки, то отримаємо сучасний аналог суспільної продуктивності праці в радянському розумінні. Причому навіть іще більш «суспільної», тому що він охоплюватиме всі галузі економіки.

Мабуть, можна було б без шкоди для змісту обмежитися лаконічнішим поняттям — продуктивність праці. А аналогом радянського «валового суспільного продукту», який, крім національного доходу, включав і матеріальні витрати, у СНР є показник випуску продукції (товарів та послуг). Він складається з двох компонентів — ВВП і проміжного споживання (аналога радянських матеріальних витрат). Показник випуску продукції як на макрорівні (в усій економіці), так і в її окремих галузях також можна використовувати при визначенні продуктивності праці. Але пріоритет варто надавати розрахункам на базі ВВП. Додамо, що продуктивність праці переважно визначають у динаміці, особливо в економіці в цілому та її основних галузях.

Базуючись на наведених вище аргументах, неважко, не відкладаючи на майбутнє, навести динаміку зміни продуктивності праці в економіці України (табл. 1).

Табл. 1. ДИНАМІКА ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ ТА ЇЇ КОМПОНЕНТІВ (1990 р. — 100%)

Рік	ВВП	Випуск продукції	Кількість працюючих		Продуктивність праці	
			тис.	%	ВВП	випуск продукції
1990	100,0	100,0	25419,1	100,0	100,0	100,0
1995	47,8	55,8	23725,5	93,3	51,2	59,8
2000	43,2	52,9	20175,0	79,4	54,4	71,5
2001	47,2	58,5	19971,5	78,6	60,1	74,5
2002	49,7	65,2	20091,2	79,0	62,9	82,5
2003	54,5	72,5	20163,3	79,3	68,7	91,4
2004	61,1	83,1	20295,7	79,8	76,5	104,1
2005	62,7	86,8	20680,0	81,4	77,1	106,7
2006	67,3	93,6	20730,4	81,6	82,5	114,7
2006 до 2000	155,8	176,9	x	102,8	151,7	160,4

Взагалі-то в методології визначення продуктивності праці немає жодних нерозв'язних проблем. Додаткової уваги вимагає знаменник — чисельність працівників. Бажано було б мати більш точні розрахунки в еквіваленті повної зайнятості чи відпрацьованих людино-годин. Але вони не можуть значно вплинути на динаміку цього показника.

Що ж до чисельника, то тут потрібен серйозний аналіз і пояснення причин значного перевищення продуктивності праці за випуском продукції порівняно з розрахунками за ВВП (114,7% проти 82,5 — у 2006 році порівняно із 1990-м). Ще раз зазначимо, що розрахунок за ВВП викликає більше довіри. Мабуть, показник випуску продукції істотно завищується за рахунок так званого повторного рахунку. Але продуктивність праці в галузях і особливо підгалузях економіки простіше визначати за випуском продукції, а не на базі ВВП (валової доданої вартості в галузях економіки).

У табл. 2 відображено динаміку продуктивності праці за галузями, включаючи галузі колишньої невиробничої сфери. Хоча, певно, трохи незвично виглядатимуть уперше

наведені показники динаміки продуктивності праці стосовно фінансової діяльності, державного управління, освіти, охорони здоров'я.

Табл. 2. ІНДЕКСИ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ НА БАЗІ ВВП ТА ВИПУСКУ ПРОДУКЦІЇ ЗА ГАЛУЗЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (2005 р. у % до 2001 р.)

Галузь економічної діяльності	Валова додана вартість	Випуск продукції в основних цінах	Чисельність працюючих	Продуктивність праці	
				валова додана вартість	випуск продукції в основних цінах
Вся економіка	146,1	153,9	103,5	141,2	148,7
Сільське і лісове господарства	117,6	117,6	96,8	121,5	121,5
Промисловість	136,1	150,4	92,8	146,7	162,1
добувна	127,7	121,8	89,2	143,2	136,5
обробна	149,0	161,7	92,2	161,6	175,4
електроенергія, газ, вода	101,5	107,8	100,2	101,3	107,6
Будівництво	156,1	174,1	108,8	143,5	160,0
Торгівля, послуги з ремонту	136,5	149,1	122,0	111,9	122,2
Транспорт і зв'язок	170,7	188,6	105,6	161,6	178,6
Фінансова діяльність	283,4	259,8	144,2	196,5	180,2
Нерухомість, оренда, послуги юридичним особам	214,2	228,2	115,9	184,8	196,9
Державне управління	135,9	128,7	88,5	153,6	145,4
Освіта	129,2	127,2	102,9	125,6	123,6
Охорона здоров'я, соціальна допомога	151,2	136,6	99,6	151,8	131,7

Щодо промисловості та сільського господарства, точніше, сільськогосподарських підприємств (тобто за винятком господарств населення), у галузевих статистичних збірниках публікуються показники динаміки продуктивності праці, які базуються на випуску продукції. Згідно із цими даними, у промисловості України за п'ять років (2005 рік до 2000-го) продуктивність праці зросла в 1,85 разу. Цифри, безперечно, вражають, їм можуть позаздрити в інших країнах. Іще вищі ці показники в машинобудуванні — 319% (у тому числі у виробництві транспортного устаткування — аж 389%) і виробництві деревини та виробів з неї — 315%.

А в регіонах ці показники наводяться навіть за 15 років (2005 рік до 1990-го). В цілому по Україні маємо зростання майже вдвічі (187%). У Закарпатській області — 472%, у Києві — 429, Миколаївській області — 295, Чернівецькій — 293%(!). З іншого боку, у Дніпропетровській області — лише 103%, Херсонській — 132. Така різниця в темпах, галузеві та регіональні розбіжності не можуть не викликати сумнівів. Наскільки ці нестиковки зумовлені можливою недосконалістю методології, зокрема «подвійним рахунком» у чисельнику, а наскільки — об'єктивними умовами?

Щодо методології — це справа Держкомстату. Але якщо розбіжності реально існують — це сигнал, що до них слід звернути увагу Мінпромполітики, Мінпаливенерго, Мінвуглепрому, Мінекономіки, регіональної влади.

Ще більше вражаючим і завидним для інших країн є зростання продуктивності праці в наших сільськогосподарських підприємствах: 319% за шість років (2006 рік до 2000-го), зокрема абсолютний рекорд за 2004 рік — 164%. Мимоволі постає питання — чому за такого різкого зростання продуктивності праці, яка є найважливішим чинником підвищення загальної ефективності, галузь, як і раніше, потребує солідної державної підтримки, бюджетних дотацій?

Але тут варто пам'ятати, що це зростання продуктивності праці відбувалося за одночасного скорочення за той самий період парку тракторів і вантажних автомобілів в 1,6 разу, зернозбиральних комбайнів — у 1,4, доільних установок — у 2,3 разу. З іншого боку, на відміну від промисловості, реальність чисельника (виробництво сільськогосподарської продукції) не викликає сумнівів. Він визначається досить точно — множенням кількості

виготовленої продукції на її середні порівнянні ціни. Швидше за все, таке зростання продуктивності праці зумовлене істотним скороченням чисельності зайнятих більш ніж удвічі — з 2753 до 1295 тис. осіб. Імовірно, що в сільгоспідприємствах, які формувалися з колишніх колгоспів, залишалося занадто багато зайвих працівників, зокрема інтенсивно вибували особи пенсійного віку.

Проте не можна забувати, що наше сільське господарство як галузь економіки складається не лише з сільськогосподарських підприємств. Більша частина сільгосппродукції виробляється в господарствах населення (61% у 2006 році). На них припадають майже дві третини зайнятих у цій галузі. Тому в макроекономічному та галузевому аспектах продуктивність праці, її аналіз однозначно не можуть обмежуватися лише сільськогосподарськими підприємствами, а повинні охоплювати й господарства населення. А коли їх взяти до уваги, то, як бачимо з *табл. 2*, динаміка цього показника виглядає значно скромнішою.

Коли ж спробувати бодай орієнтовно визначити зміну продуктивності праці в господарствах населення, то очевидно, що в них вона відчутно падає. І це цілком закономірно.

Продуктивність праці та заробітна плата

Співвідношення між темпами зростання продуктивності праці та реальною заробітною платою є однією з основних макроекономічних пропорцій. Серйозні політичні діячі, керівництво виконавчої влади, економічних міністерств мають усвідомлювати, що в нормальних економічних умовах, можливо лише за винятком короточасних періодів, граничні темпи зростання реальної заробітної плати та реальних доходів не повинні перевищувати реальні темпи зростання продуктивності праці як в економіці загалом, так і в її основних галузях.

Однак в Україні в останні роки темпи зростання реальної заробітної плати виявляються значно вищими за темпи приросту продуктивності праці. Як ми вже зазначали вище, за 2000—2006 роки середньорічні темпи приросту реальної заробітної плати становили 19,2%, а темпи приросту продуктивності праці, визначені за ВВП, — 7,2%, тобто в 2,7 разу нижче. Тут, щоправда, слід зазначити незначну методологічну нестиківку показників (не більше 1—1,5%). Тобто необхідно звернути увагу на методологію і точність розрахунків заробітної плати в частині її коригування на індекс споживчих цін.

Взагалі-то темпи зростання реальної заробітної плати в Україні за останні кілька років просто вражають. Вони становлять близько 20% на рік. Ці річні цифри приблизно відповідають зростанню реальної заробітної плати якщо не за три (1976—1990 роки), то принаймні за дві останні п'ятирічки (1981—1990 роки) в Українській РСР.

Продуктивність праці в Україні та інших країнах

Зіставляти рівні та динаміку продуктивності праці в різних країнах складно, і якихось авторитетних порівнянь, проведених міжнародними організаціями, немає. Але досить надійним орієнтиром можуть слугувати показники виробництва ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності. Їх щорічно наводять за країнами, регіонами і у світі в цілому в «Доповідях про розвиток людини» ПРООН. Частка працівників у загальній чисельності населення однакова, особливо серед європейських та інших розвинених країн. Тому похибка між співвідношеннями виробництва ВВП на душу населення та ВВП на працівника як узагальнюючий показник продуктивності праці навряд чи може становити більше, ніж одну десяту.

Виходить, що 2005 року душевий ВВП за паритетами становив в Україні лише 25% відносно 25 країн Євросоюзу. Ця цифра досить близька до наведеної Б.Данилишиним (30%). Навіть порівняно з чотирма колишніми країнами соцтабору — Польщею, Чехією, Словаччиною та Угорщиною — цей показник в Україні становить лише 44%. І з такими співвідношеннями ВВП та продуктивності праці складно розраховувати на значне скорочення розриву в розмірах реальної зарплати в Україні та європейських країнах.

Продуктивність праці та загальна продуктивність

Сучасна економічна теорія більше уваги приділяє загальній продуктивності, розглядаючи продуктивність праці як один із її компонентів. На відміну від марксистської політекономії, яка вважає працю єдиним джерелом економічного зростання, вона включає також інші фактори — насамперед капітал (основні фонди). Статистика США визначає сукупну двофакторну продуктивність — праці та капіталу. Для її визначення ці фактори зважують за їхньою часткою (витрати на оплату праці та амортизація) у складі ВВП.

Нам також варто було б поставити собі за мету провести такі розрахунки. Але для початку слід істотно вдосконалити визначення динаміки основного капіталу в порівнянних цінах. Дуже сумнівно, що із середньорічними валовими капіталовкладеннями в основні фонди за 16 років (1991—2006 рр.) на рівні лише 29,5% від обсягу річних капіталовкладень докризового 1990 року у 2006-му в Україні основні фонди могли бути в 1,33 разу більшими, ніж у 1990-му.

Однак американська статистика не забуває і про продуктивність праці, наводячи розрахунки під іншою назвою — випуск продукції на відпрацьовану людино-годину. Ці дані щорічно визначають за 190(!) галузями та підгалузями економіки, у тому числі за 91 — у промисловості, 22 — в оптовій, 37 — роздрібній торгівлі, шістьма — у транспортній галузі.